

УДК 165.191:316.32

Запорожцева Л. Є.

МІФ У МАСОВІЙ КУЛЬТУРІ І ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

У статті розглянуто питання співвідношення масової культури і правової реальності як суміжних понять. Визначено основні характеристики, що є спільними для правового і маскультурного міфу.

Ключові слова: масова культура, міф, правовий міф, структуралізм, семіотика.

Зацікавленість вивченням міфу простежується в усіх галузях гуманітарної науки. Це обумовлено сучасними глобалізаційними процесами розвитку людства з тенденціями до уніфікації культурних, етнічних, цивілізаційних просторів, розвитку інформаційних, «мережєвих» та трансгуманістичних технологій, а також індивідуалізації суспільних відносин. Усе це спонукає людину до роздумів про власну ідентичність і самотність свого культурного локусу, пошуку гідної парадигми мислення в умовах сьогодення, ретроспекції традиційних універсально-ціннісних мотивів, віднайдення нових формул вирішення різних, зокрема сучасних, складних і нез'ясованих питань.

Масова культура є одним із топосів перебування неоміфу сьогодні. Відповідно до теоретико-методологічних підходів, що були розвинуті в контексті постмодерністських поглядів (Ролан Барт, Моріс Бланшо, Жан Бодрійяр, Жіль Дельоз, Мішель Фуко, Умберто Еко), масову культуру розглядають як вид реальності, щодо якого неприйнятні класичні схеми аналізу. Найчастіше використовуються феноменологічна методологія, метод дискурс-аналізу у рамках постструктуралізму. На наш погляд, доречним залишається також шлях семіотичного та структуралістського підходу для виявлення окремих проявів міфу у масовій культурі. Джон Сторі вважає, що саме такий підхід дозволяє абстрагуватися від «традиційного моралізаторського забарвлення» погляду на масову культуру, хоча і не уникає сприйняття її в якості ідеології [13, с. 27].

Анна Костіна у дослідженні «Масова культура як феномен постіндустріального суспільства» визначає, що основні принципи масової культури співвідносяться із засадами інструменталізму, операціоналізму, прагматизму, позитивізму, нео- і постпозитивізму, а саме: «доцільна діяльність у якості визначальної стратегії, інструментальність цінності розуму, що слугує реалізаці-

єю тактики досягнення успіху і визнання, відмова від осягнення основ буття на користь відпрацювання методів розв'язання проблемних ситуацій, що дозволяють найбільш ефективно адаптуватись до мінливих соціальних умов, сприйняття істини в якості відносної субстанції, що підкорюється інтересам теперішнього моменту, раціональна етика, націлена, відповідно до принципу «меліоризму», на поступове покращення соціального організму, насамкінець, орієнтація на особистість з її інтересами і потребами» [10, с. 23–24]. Підсумовуючи, автор зазначає, що ключовими ознаками масової культури як феномену виступають «налаштованість на утилітарне, споживацьке відношення до світу» [10, с. 24]. В цьому сенсі масова культура може мати безліч форм і проєкцій на різні явища культурної дійсності. В свою чергу обумовленість можливих її експлікацій маскультурною природою буде впливати з того, наскільки в них зберігаються перелічені принципи.

Розглядаючи масову культуру і правову реальність як деякі з численних форм культури взагалі, слід зауважити, що за своїм обсягом це сумісні поняття, які співвідносяться за принципом часткового співпадіння. Знакове оформлення правової дійсності дає змогу застосувати для її дослідження ту ж саму методологію, що використовується відносно масової культури. Підтвердженням нашої думки є положення, висловлене в праці Олега Павлишина: «Правову реальність також можна розглядати як знакову систему, оскільки в ній наявна множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовують у теоретичній науці та юридичній практиці» [12, с. 68].

Одним із спільних проявів масової культури і правової реальності є міфологія, що іманентно міститься в обох сферах. А. Костіна міфологічну складову масової культури вбачає у формі «ці-

лісного, основного, переживання дійсності, що має доконану структуру» [10, с. 331] та виокремлює такі її ознаки, як «некритичність, глобальність масштабу, синкретичність, універсальність, консервативність, аксіологічна настанова» [10, с. 331].

Метою нашої статті є дослідити, чи властиві ці ознаки правовій міфології. Спробуємо це визначити, спираючись на наукові дослідження фахівців із філософії, культурології, філософії права, лінгвістики, психології, фольклористики і, зокрема, в галузі теорії міфу і культурних універсалій — здобутки культур-філософської школи Ернста Кассіра, структурної антропології Клода Леві-Строса, семіотичної концепції Ролана Барта (ранній період його досліджень), семіотичної теорії міфу Олександра Кирилюка, семіотичних досліджень права Олега Павлишина.

Е. Кассіра у праці «Філософія символічних форм» доводить, що правосвідомість як одна з останніх (раціональних) форм суспільної свідомості є похідною від первісної міфологічної (ірраціональної) форми суспільної свідомості [8, с. 5].

Безперечно, питання про природу суспільних нормативно-ціннісних регуляторів виникало ще в працях, коли право синкретично співіснувало з іншими формами суспільної свідомості. Так, Конфуцій, наслідуючи вчення Лао-Цзи, увів у своє вчення архаїчну міфологію Неба як найвищу божественну силу, що бачить вчинки людей, заступається за добродійних і карає порочних [4, с. 14]. Подібна настанова пронизує наскрізь й усю старозавітну систему морально-правової реальності. І в цілому правові приписи архаїчного суспільства носять частіше за все характер заповітів і міфологем, де поряд із таємним, езотеричним присутній і раціональний зміст.

Досліджуючи правову реальність у її взаємодії з культурою, Владислав Бачинін визначає, що однією з умов розвитку цивілізації як системи, що самовідтворюється, є функціонування механізмів довготривалої пам'яті [3]. Такими механізмами вчений вважає юридичні артефакти, котрі є результатом відображення безпосередніх соціально-правових протиріч у знаково-символічних культурних формах міфології, образів, ідей, концептів. Юридичні артефакти складають один із компонентів цієї пам'яті. Через них здійснюється трансісторична передача соціально-правового досвіду. Вони є мнемонічними структурами, активно беруть участь у соціалізації нових поколінь, вводять традиційні нормативно-ціннісні уявлення про належне в актуальне духовно-практичне життя суспільства.

Разом із юридичним артефактом як структурною ланкою системи соціально-правового досвіду важливу роль відіграє юридична культура, що є комплексом артефактів. Культура — це багатовимірна, ціннісно-нормативна цілісність, що семантично локалізована і разом з тим сполучається з безліччю культурних центрів. Вона є універсалиєю, що поєднує в собі конкретно-загальні риси з унікальними, юридична культура репрезентує в своєму змісті найістотніші реалії правової цивілізації.

Міф, у свою чергу, є найдавнішою культурною за своїм історичним походженням. Він виник як духовна форма, за допомогою якої архаїчна свідомість прагнула досягнути прихованих значень існуючого і належного, кожен міф був результатом творчої переробки величезної кількості конкретних спостережень за строкатістю навколишнього життя, що змінюється. На основі міфів формулювалися «першонорми» стародавнього звичаєвого права, що були покликані увести людську діяльність у соціонормативні рамки і навіювали індивідові, що він не лише органічне тіло, а й суспільна істота, частина не тільки космічного універсуму, але і локалізованої соціальної цілісності.

Наприклад, Василій Горан у монографії «Давньогрецька міфологія долі» [6], досліджуючи генезу міфологем «долі» в античному світі, доходить висновку, що «зумовленість передбачає необхідність, неминучість, невідворотність і тому подібне, з якою здійснюється або повинно мати місце те, що зумовлено» [6, с. 187]. У свою чергу Сергій Аверінцев визначає зміст цієї міфологеми (саме у більш вузькому значенні як сценарій життя) ідеєю «детермінації як неволі» [1, с. 404] і в цьому ж убачає символічність «долі». Таким чином, концептуальному вмісту міфологеми долі була властива ірраціоналістично-індетерміністична тенденція, для давньої людини ставало вочевидь, що у «визначень» або «рішень» долі немає яких-небудь розумних підстав, якого-небудь розумного внутрішнього принципу.

З відокремленням моралі і права, що від'єдналися у різні соціокультурні сфери, право набуло статусу раціонального закону, а мораль залишилась у міфічно-ірраціональній сфері буття. З такою трансформацією міфологеми долі, котра раніше персоніфікувалась у вигляді певного божества, у правовому полі трансформувалась у раціоналістичну ідею держави (на цьому наголошує В. Горан). У свою чергу міфічна конотація цієї ідеї у правовій реальності залишається й до сьогодні.

Отже, стає зрозумілим, що міф у праві за своїм архаїчним змістом є синкретичним утворенням, яке має аксіологічну природу. Міф у цілому є класичним прикладом наративу, який включає в себе, зокрема, і певну латентну спонукальну надбудову. На перший погляд, письмове право у кодифікованому вигляді за своєю формою наративом з цієї точки зору бути не може, бо воно являє собою саму цю, колись приховану в міфі, спонукальну структуру у чистому вигляді. Але необхідно згадати другу хвилю семіотичних досліджень Французької семіотичної школи у 1970-ті роки. Саме відтоді наративність уже більше не розглядалась як ексклюзивна властивість письмових текстів. З того часу вона усвідомлюється як певна константа, що знаходиться в основі всього дискурсу, а також як істотна частина світобудови. Та навіть більше — дослідження цього періоду показали, що пропівську формулу казки можна розбити на ряд важливих послідовностей, які разом відображають етапи будь-якої людської діяльності. Ці послідовності — маніпуляція, дія і санкція — були сполучені в так звану канонічну наративну схему. Виявилось, що це застосовно не лише до розповіді, а й до великої кількості всіляких текстів масової культури: кулінарних, публіцистичних і, особливо, правових.

У контексті структуралістського підходу методологічно важливою для нас виявляється ще одна теза з уже згадуваної розвідки О. Павлишина: «Знакова конструкція у праві завжди являє собою певну комбінацію дозволів і заборон» [12, с. 69], тобто бінарних опозицій. Ми бачимо, що спільність наративних підстав міфу і права в аспекті їх знакової природи дає можливість відшукати у праві сталі структури правового міфу як самостійного феномену.

У структурі наративу часто виділяють таку категорію, як інваріант. Володимир Топоров відносить інваріант (який він називає «міфологічним, архетипічним») до «вищого класу універсальних модусів буття в знакові». З цієї точки зору саме інваріанти максимально підтримують зв'язки людини зі сферою буттєвого, реалізуючи себе як «творчий початок екстремічної спрямованості, як протипага загрози занурення ентропії в безсловесність, німоту, хаос» [14, с. 4–5]. О. Кирилук у монографії «Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури» ототожнює інваріанти з власним терміном «категорії граничних підстав» (далі — КГП) і визначає їх як «конститутивні, структуроутворюючі компоненти світогляду, пов'язані із соціалізацією та окультуренням фундаментальних

основ буття людини в світі у контексті її фінітної темпоральності» [9, с. 44]. О. Кирилук обґрунтовує у своїх працях існування трьох інваріантів: «життя» — «смерть» — «воскресіння», або «вітальна» КГП — «мортальна» КГП — «іммортальна» КГП. Поряд з ними існують світоглядні коди, які виступають як трансформовані в системах культури соціалізовані базисні життєві функції підтримки життя: аліментарний (харчова функція), еротичний (репродуктивна), агресивний (напад і захист), інформаційний (передача досвіду) [9, с. 48].

Як між самими КГП, так і між кодами можлива складна взаємодія, змішування (контамінація). Вони також можуть набувати сильних і слабких форм прояву на зразок: «смерть > зникнення > вигнання > видалення > відхід (мортальна КГП); народження > поява > прихід > наближення (генетивна КГП); поразка > удар > лайливе слово (агресивний код); любов > любовний потяг > дружба > симпатія (еротичний код) і т. п.» [9, с. 48].

Плідною для нашого дослідження ця теорія уявляється в тому, що за допомогою неї можна побачити, як суто міфологічні інваріанти проявляються у правовому наративі, ба більше, у правовій реальності. Вона дозволяє розглянути сукупність етапів будь-якої урочистої обрядовості (а точніше ритуальності) у правовій реальності як вияви масової культури, з котрою пов'язане поетапне подолання трьох категорій граничних підстав, як міфему ініціації: тобто сукупність етапів «перетворення» правового статусу суб'єкта. Цю міфему можна знайти майже в усіх героїчних міфах або казках, де герой уже не може існувати у первісному образі (вітальна КГП), він має подолати певний етап, що є ідентичним смерті (мортальна КГП), задля того, щоб відновити свій статус або народитися знову (іммортальна КГП). Саме трьохчасність структури є важливою для цієї міфему: підготовка, момент дотику суб'єкта до сакрального простору та перенародження у новій якості.

У первинному вигляді правовий ритуал відповідав у повному обсязі цим етапам, включаючи й ірраціональний чинник. Але з поступовим зниканням ірраціональної складової зі сфери правової реальності залишилася лише редукована форма або навіть схема. Прикладом цього може бути інститут набуття цивільної дієздатності при повнолітті, взяття шлюбу, зміни правового статусу або громадянства особи тощо.

У праці М. Заковича «Атеїстична спрямованість радянських свят і обрядів» міститься з приводу цього цікавий аргумент: «Новий обряд уро-

чистої реєстрації¹ докорінно відрізняється від релігійного як за змістом, так і за формою. Він дає реальні, а не міфічні права людині, фіксує обов'язки суспільства і родичів по відношенню до неї» [7, с. 35].

Але насправді такого роду «реальність прав», позбавлена ірраціонального наповнення, призводить до перетворення кожного з таких правових ритуалів на різновид симулякрів (за визначенням Ж. Бодрійяра [5, с. 10]), тобто одиниць несправжнього змісту, автономного від референтів. Сукупність таких симулякрів утворює правову гіперреальність, тобто удавану реальність буття, за якою зникає первісне значуще її наповнення, і це також споріднює міф у сфері правового буття із міфом у масовій культурі.

Кримінальне право, як одна з найдавніших галузей права, містить численні приклади таких інваріантів, що можуть бути декодовані за допомогою КТП. Наприклад, контамінацією агресивного коду й мортальної КТП є настання певних наслідків реальних подій: смерть потерпілої від злочину особи, або тілесні ушкодження (фізичний рівень), або образа (психологічний рівень), що з мови міфу дешифруються однаково як «поразка» — «смерть». Для відновлення рівноваги та набуття імортальності необхідним є дотримання енергобіофізичного закону зберігання енергії. Звідси, говорячи мовою міфу, виникає потреба у додатковій мортальній події для якісного переходу до імортального етапу. Прикладом мортальної події-помсти може бути страта-помста або калічення-помста винуватця за правдавним соціальним та релігійно-правовим законом таліону. На сучасному цивілізаційному етапі розвитку суспільства санкцією за певні кримінальні злочини є ізоляція від суспільства у виправних установах, тобто «зникнення», «вигнання», «видалення», що, за теорією О. Кирилюка, є тотожним мортальній КТП.

Таким чином, мортальна + мортальна КТП у своїй якості дають імортальність, і рівновага у суспільстві відновлюється. Це є незмінним механізмом з часів появи людини. А проходження винуватцем (злочинцем) цього «мортального» періоду пов'язане з відродженням, новим життям і імортальною КТП, що має катартичну природу, таку ж саму, як міфологема дива, про наявність якої у праві говорить і В. Бачинін [3]. Адже цей період моделює процес відродження, відновлення ідеї справедливості у праві й житті. Своєю знаковою структурністю правовий міф

виявляє власну універсальність і консервативність.

Семіотичну школу у дослідженні міфу представляє Ролан Барт, який присвятив міфові декілька праць, зокрема «Міф сьогодні». Нагадаємо, що Р. Барт визначає міф як сукупність конотативних означуваних, що створюють латентний ідеологічний рівень дискурсу [2, с. 316], або, іншими словами самого ж автора, як «вторинну семіологічну систему» [2, с. 239].

Правовий міф може виконувати і саме таку роль. Прикладом того, як правовий дискурс від зворотного міфологізує життя реальної людини, може стати будь-яка правова фікція (зокрема оголошення людини померлою), а також будь-який випадок, обставини котрого *de jure* і *de facto* конвенційно нетотожні. У такий спосіб держава за допомогою чітко визначених правових механізмів створює штучну реальність.

Схожим чином *post factum* створюється й певний побутовий політичний міф, наприклад, «людина без документів є мертвою». Тобто, задля існування у сучасній правовій державі людина має мати юридичні означники — документи. Надзвичайно загостреною ця тема державно-правового соліпсизму є в антиутопії Джорджа Оруела «1984», де людина лишається навіть права на пам'ять про саму себе без документальних доказів її існування.

У минулі часи схожим означником для людини було ім'я, без якого дитина вважалася ще приналежною до світу духів, а набуття імені на певний день після народження слугувало первісною ініціацією у суспільство й у «цей» світ. У цьому сенсі міф про людину-невидимку є певною штучною трансформацією архаїчного міфу. Але в цій семіотичній ситуації правовий міф радше виявляє свою конструктивістську потенцію, що повністю його ототожнює з бартівським розумінням міфу як конструкту ідеології.

Цікавою ілюстрацією в цьому сенсі є міфема суду (рос. «судилища») як процесу в динаміці. Це архаїчна міфема, котра в той самий час міститься у правовій дійсності й до сьогодні. Її сутність полягає в діалектичному перетворенні ймовірного на дійсне, кривди на справедливість, брехні на істину. І знову важливим для цього є подолання трьох КТП. Якщо такого перетворення не відбувається, зникає, нівелюється сакральна міфема, а подолання цих стадій перетворюється на абсурд.

Як приклад, роман Франца Кафки «Процес», зокрема наведена в ньому притча «Біля воріт закону». Пануюча в «Процесі» система не-права є надособистісною силою, яка не визнає за люди-

¹ У цьому випадку у автора йдеться про урочисту церемонію взяття шлюбу.

ною ніяких свобод і прав, ворожа їй, прагне придушити її розум, поневолити волю, перетворити на слухняну маріонетку, що готова зіграти будь-яку необхідну роль — підслідного, підсудного, засудженого й жертви, яка покійно чекає на виконання смертного вироку. Але, з точки зору виконання «чистого» права все виявляється законним і навіть дуже схожим на реальність, що була описана Томмазо Кампанеллою в його утопії «Місто сонця». Така антиномія між формою та змістом уявляється можливою через заміфологізованість судового процесу (що від зворотного конструює реальність), і навіть більше: всього життя громадян, які є героями і Т. Кампанелли, і Ф. Кафки. У реальності семиотично-конструюючий вимір буття правового міфу також пронизує маскультурний дискурс наших днів, і, у свою чергу, цьому сприяє низка факторів, таких як ЗМІ, інтернет-середовище, рекламна індустрія, освітня система тощо.

Отже, правова реальність в епоху постіндустріалізму зайняла своє місце у сфері вироблення і споживання послуг поруч із індустрією дозвілля, здоров'я (тілесності), медіапростору, котрі дослідники найчастіше відносять до актуальних форм масової культури. Таким чином окремі прояви правової реальності на своєму перетині з масовою культурою як самостійним феноменом утворюють проблемне дослідницьке коло, всередині якого постає питання співвідношення правового і маскультурного міфу. Структуралістський та семиотичний підходи дозволяють розглянути правовий міф як явище, що за своєю природою має тотожні ознаки з міфом масової культури. До них можна віднести міфічну синкретичність та універсальність, аксіологічний характер, знакову консервативність і замкненість його структури, властивість до конструювання ідеологічної реальності, а також створення гіперреальності.

Список літератури

1. Аверинцев С. София-Логос. Словарь. Собрание сочинений / Сергей Аверинцев ; [под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова]. — К. : Дух і Літера, 2006. — 912 с.
2. Барт Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика / Ролан Барт ; [пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. — М. : Прогресс, 1989. — 616 с.
3. Бачинин В. А. История философии права : Курс лекций / В. Бачинин, В. Чефранов. — Х. : Право, 1988. — 320 с.
4. Бачинин В. А. Метафизическая культурология права и юридические артефакты / Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 10–15. — Режим доступа : http://anthropology.ru/texts/bachinin/culturology_02.html. — Назва з екрана.
5. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Жан Бодрийяр ; [пер. з фр. В. Ховхун]. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. — 230 с.
6. Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы / Василий Павлович Горан. — Новосибирск : Наука. Сиб. отделение, 1990. — 335 с.
7. Закович М. М. Атеїстична спрямованість радянських свят і обрядів / М. М. Закович. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1985. — 48 с.
8. Кассирер Э. Философия символических форм: в 3 т. / Эрнест Кассирер. — Т 2 : Мифологическое мышление. — М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. — 280 с.
9. Кирилук О. С. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури / Олександр Кирилук ; Центр Гуманітарної освіти НАН України : Одеський філіал. — Одеса : ЦГО НАН України ; Авторграф, 2008. — 416 с.
10. Костина А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А. В. Костина. — 3-е изд., стереотип. — М. : КомКнига : УРСС, 2006. — 352 с.
11. Лютий Т. В. Культура масова і популярна : теорії та практики / Т. Лютий, О. Ярош. — К. : Агентство «Україна», 2007. — 123 с.
12. Павлишин О. В. Теоретичні витоки, предмет і структура семиотики права / О. В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. — 2011. — № 2. — С. 68–75.
13. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Джон Сторі ; [пер. з англ. С. Савченко]. — К. : Акта, 2005. — 179 с.
14. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ : Исследования в области мифопоэтического : Избранное / Владимир Николаевич Топоров. — М. : Прогресс — Культура, 1995. — 624 с.

L. Zaporozhtseva

MYTH IN MASS CULTURE AND LEGAL REALITY: THE ISSUE OF CORRELATION

The article is devoted to the issue of correlation between mass culture and legal reality as related concepts. The main common features of legal myth and mass culture myth are defined.

Keywords: mass culture, myth, legal myth, structuralism, semiotics.

Матеріал надійшов 10.02.2013 р.